

Л. І. Слюсар

Сучасний стан проблеми соціального сирітства в Україні та шляхи її вирішення

У статті досліджується поширення соціального сирітства в Україні та її регіонах: сучасний стан, тенденції змін, демографічні витоки цієї проблеми. Аналізується поширення у регіонах сучасних форм виховання і утримання цієї категорії дітей.

Ключові слова: діти-сироти, діти, позбавленні батьківського піклування, соціопатична сім'я, одnobатьківська сім'я, державні інтернатні заклади, сімейний дитячий будинок, прийомна сім'я.

Постановка проблеми. Поширення соціального сирітства, безпритульність та бездоглядність частини дітей – одна з найбільш гострих соціально-демографічних проблем сучасної України, що хвилює все суспільство, громадські організації, громадян країни. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на початок 2013 р. дорівнювала 92 865 осіб, тобто 1,16% всіх дітей віком до 18 років в країні. Це серйозне свідчення погіршення якості населення, розбалансованості інституціонального середовища через неузгодженість функцій сім'ї та інших суспільних інститутів. І якщо сьогодні це проблема охорони дитинства, забезпечення гідних умов виховання і утримання для всіх дітей, то завтра – це проблема деформації трудового та соціально потенціалу країни, зниження якості певних його сегментів. Засади державної політики стосовно цієї категорії дітей розробляються на державному рівні, однак регіони країни суттєво різняться не тільки щодо поширення соціального сирітства серед дітей, але і стосовно ефективності політики із забезпечення комфортних умов їх виховання і розвитку.

Метою статті є аналіз поширення соціального сирітства в різних регіонах України, демографічних витоків цієї проблеми, особливостей політики щодо шляхів її вирішення, та визначення регіонів, де ця проблема є найбільш гострою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема бездоглядності частини дітей через її гостроту і актуальність давно привертає увагу дослідників. Аналіз цього соціального феномену, його соціально-економічних і демографічних витоків та наслідків, здійснено у працях

Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України “Шлюб, сім’я та дітородні орієнтації в Україні”, “Сім’я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку”, “Бідність та нерівні можливості дітей в Україні” [1, с. 14-18; 2, с. 7-19; 3] та ряді Державних доповідей про становище дітей в Україні [4; 5]. Однак недостатньо досліджена диференціація регіонів за масштабами поширення соціального сирітства серед дітей, тенденціями змін та ефективністю політики щодо цієї категорії дітей.

Виклад основного матеріалу. Зростання чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спостерігалось в Україні з середини 1990-х років, коли внаслідок трансформаційної кризи різко погіршилась економічна, демографічна, соціальна ситуація в країні. Зростання безробіття, зниження життєвого рівня населення на фоні прискороного майнового і соціального розшарування населення стали причиною формування прошарку соціопатичних сімей, для яких характерне застійне безробіття, зловживання алкоголем, наркоманія, насильство. Ці сім’ї не виконують свої обов’язки по утриманню і вихованню дітей, що призводить до “виходу” дитини з кола сім’ї: дитина або сама покидає сім’ю батьків, або втручаються державні служби захисту прав дітей.

Статистична звітність щодо загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, існує з 2003 р. До цієї категорії віднесено дітей, які за різними обставинами не можуть виховуватись у власній сім’ї: діти-сироти (батьки яких померли чи загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки яких позбавлені батьківських прав, або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовились від дитини). Чисельність таких дітей в Україні за 2003-2006 рр. зросла з 96,1 тис. до 102,9 тис., тобто на 7,1%, однак у наступні роки внаслідок покращення соціально-економічної ситуації в країні та уваги органів влади та громадськості до проблем дитинства зменшилася до 92,9 тис. станом на 1 січня 2013 р. [6, с. 13-14]. Відносний показник їх чисельності (у розрахунку на 100 000 дітей віком 0-17 років) за 2003-2008 рр. зріс з 1 011 до 1 225 (на 25%), але в наступні роки скоротився до 1 162 (рис. 1). Це є свідченнями певних успіхів держави у вирішенні цієї проблеми, однак вона залишається досить гострою.

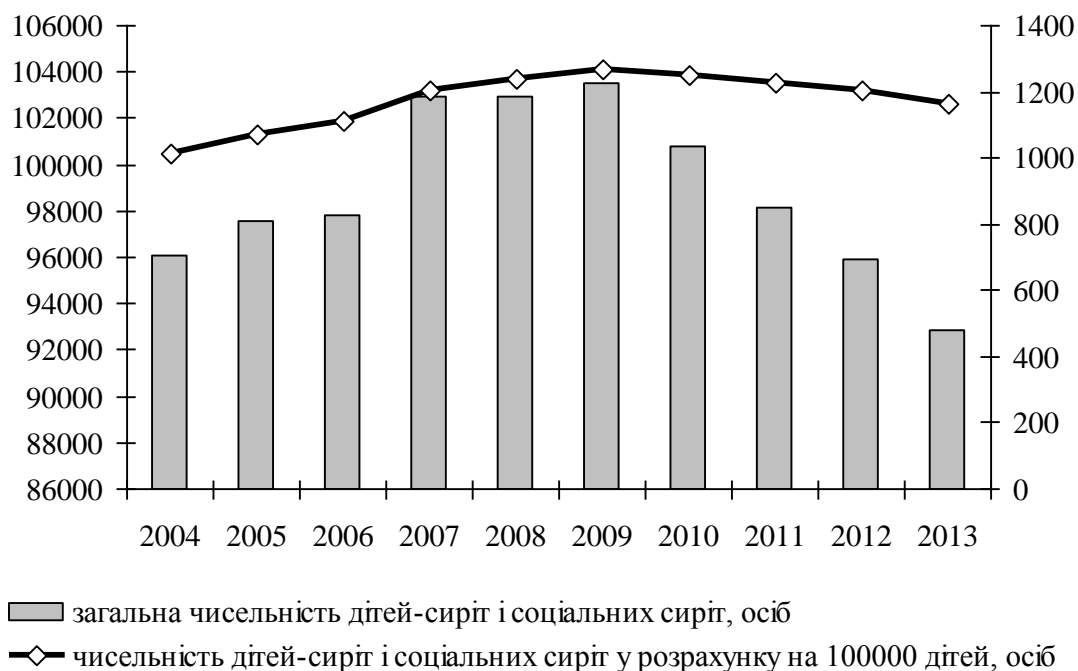


Рис. 1. Абсолютна та відносна чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2004-2013 рр., осіб (станом на 1 січня)

Найбільша кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проживає у Донецькій і Дніпропетровській областях, що значною мірою обумовлено тим, що це найбільші за чисельністю населення області України. Однак за відносним показником, тобто у розрахунку на 100 000 дітей віком 0-17 років, найбільш гостро ця проблема стояла у Кіровоградській (1 959 на 100 000 дітей на 1 січня 2013 р.), Миколаївській (відповідно 1 832), Дніпропетровській (1 672), Херсонській (1 606) областях. Найкращі показники у м. Києві (515) та західних областях країни: Івано-Франківській (569), Львівській (579), Тернопільській (605), Рівненській (675), Чернівецькій (675) (рис. 2).

За весь період, коли існують статистичні дані про загальну чисельність дітей-сиріт та соціальних сиріт, найбільш інтенсивно відносний показник поширення соціального сирітства зріс у Житомирській, Кіровоградській та Чернігівській областях (за 2003-2012 рр. більш ніж у 2 рази, у той час як в Україні в цілому – на 15%). Якщо за період 2003-2009 рр. цей показник зріс у всіх областях окрім Донецької та м. Києві, то після 2009 р. у більшості областей країни спостерігалася позитивна тенденція до його зниження, однак винятком були Кіровоградська область, а також області, де його рівень всі ці роки був нижче середньоукраїнського: Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Хмельницька, Чернівецька. За останній рік ситуація покращилась у всіх областях окрім Рівненської.

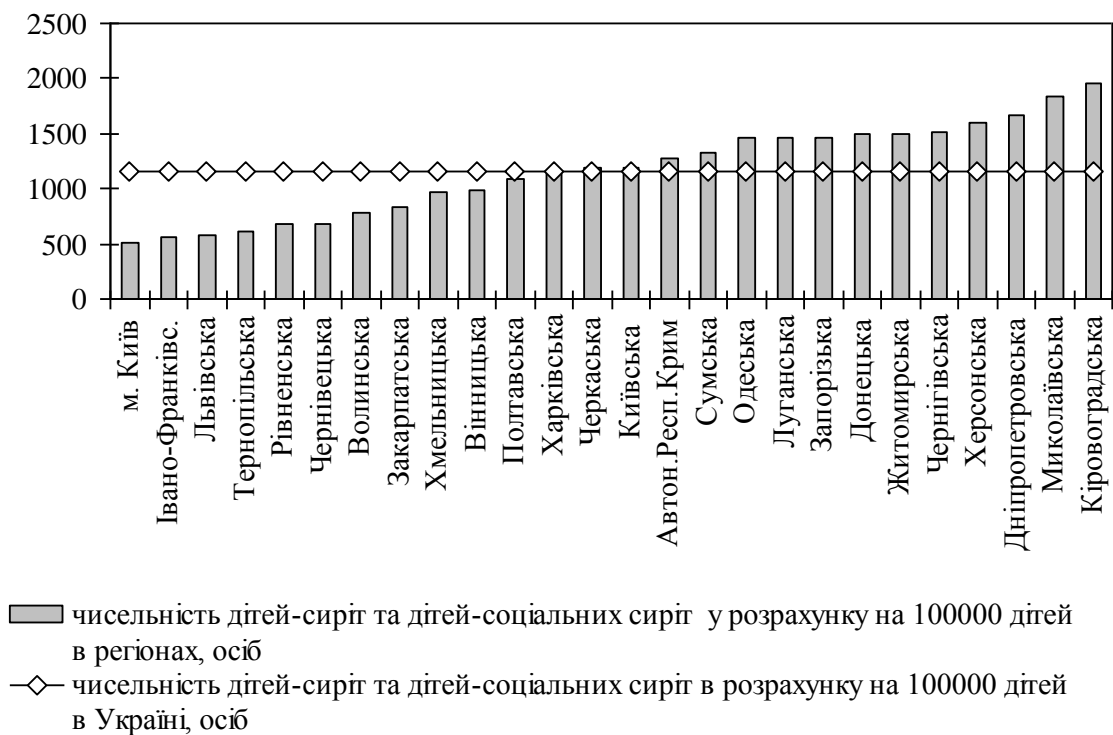


Рис. 2. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на 100 000 дітей віком до 18 років в Україні та її регіонах у 2013 р., осіб (станом на 1 січня)

Отже області, де масштаби цієї проблеми є найбільші (Кіровоградська, Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська, Чернігівська) потребують посиленої уваги; однак і регіони, де проблема соціального сирітства серед дітей стоїть менш гостро, повинні звернути увагу на існуючі негативні тенденції її зростання. Крім того, після героїчних і трагічних подій 2013-2014 рр. в Україні може відбутися зростання чисельності дітей-сиріт, які будуть потребувати уваги суспільства.

Головною причиною загострення проблеми соціального сирітства в Україні є формування прошарку соціопатичних сімей в умовах складної перебудови соціальної стратифікації суспільства на принципах посилення економічної і соціальної нерівності, поширення бідності й злиденності, безробіття. Однак такі неоднозначні демографічні явища сьогодення як нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності населення, поширеність неповних сімей з дітьми в цих умовах посилюють ризик соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності частини дітей. Соціальні дослідження засвідчують високий ризик залучення дітей з цих сімей до алкоголізму, тютюнопаління, наркоманії [7]. Аналіз сімейного стану вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації дітей свідчить, що лише 24,7% з них проживали у повній

сім'ї, а 52,4% – діти з однопобатьківських (неповних) сімей, інші – діти-сироти і соціальні сироти [6, с. 48].

Слід підкреслити, що у західних областях країни – Закарпатській, Львівській, Волинській, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій, населення яких характеризується збереженням традиційних сімейних цінностей, низьким рівнем розлучуваності, не поширеністю позашлюбної народжуваності та повторних шлюбів – проблема соціального сирітства є не настільки гострою, як в інших регіонах. Однак в цілому по Україні за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Держстату, кожне п'яте індивідуальне домогосподарство (у 2012 р. – 20,6%), у якому проживають діти до 18 років – це однопобатьківська (неповна) сім'я.

Зростання кількості таких сімей є наслідком високого рівня розлучуваності, овдовіння, а також поширення позашлюбної народжуваності. Україна відноситься до групи країн Європи з найвищим рівнем розлучуваності населення; хоча в останні роки спостерігається позитивна тенденція до зменшення кількості розлучень, вона є нестійкою: у 2006 і 2007 рр. загальний коефіцієнт розлучуваності дорівнював 3,8%, у 2009 р. – 3,2%, однак у 2013 – 3,6%. Головною причиною припинення шлюбу більшість осіб, які розлучились, називають напруження у морально-психологічних, емоційних стосунках, і це напруження підсилює невирішеність матеріальних і житлових проблем сім'ї; разом з тим кожне п'яте розлучення відбувається через зловживання алкоголем чоловіка/дружини [1, с. 106-108]. Отже, як це не парадоксально, в певних випадках розлучення є позитивним кроком, який покращує умови життєдіяльності дітей.

Надлишкова смертність українських чоловіків, яка за розрахунками фахівців ІДСД ім. Птухи припадає на вік 25-64 роки з максимумом у віці 35-45 років, також є фактором утворення неповних сімей, сирітства неповнолітніх дітей. Аналіз просторової специфіки смертності населення України засвідчує, що найсприятливішою є ситуація у західних областях (за виключенням Закарпатської), а найгіршою – у областях сходу і південного сходу [8, с. 103-132; 9, с. 416].

Сімейним кодексом України передбачено декілька форм утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме: передача під опіку у сім'ї, патронат (у т. ч. прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу), усиновлення, а також повне державне утримання у навчально-виховних закладах. Виховання цих дітей у державних закладах (дитячих будинках й інтернатах) і досі є поширеною формою їх утримання, однак специфічні умови проживання

і виховання у цих закладах негативно впливають на фізичний і психічний розвиток дітей, призводять до підвищеної конфліктності, агресивності, відчуття ізольованості та соціальної відчуженості. Принципи колективного виховання, на яких базується інтернатна система, не відповідають новим суспільним реаліям, вимогам індивідуального розвитку здібностей кожної особистості.

Діти, які “виштовхнуті” різними життєвими обставинами з кола рідної сім’ї – сироти та соціальні сироти – потребують особливої уваги суспільства. Природним середовищем для розвитку дитини є сім’я, тому тільки сімейні форми їх утримання – усиновлення, опіка, прийомна сім’я, дитячий будинок сімейного типу – забезпечують реалізацію одного з ключових прав дитини, визначених Конвенцією ООН про права дитини, – права на проживання у складі сім’ї, права на піклування батьків. У 2005 р. в Україні розпочалася радикальна перебудова системи державного захисту цієї категорії дітей, яка була продовжена у 2007 р. із прийняттям Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою реформування є влаштування максимально можливої кількості цих дітей у родину або наближене до неї середовище.

Найкраща форма влаштування дитини, яка не має рідної сім’ї, – це всиновлення. Щороку 3-4% дітей-сиріт та соціальних сиріт всиновлюють родини, тобто вони стають повноправними їх членами. Найбільше всиновлень дітей саме цієї категорії у 2012-2013 рр. відбулось у Донецькій, Одеській, Запорізькій, Луганській областях; найменше – у Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській. Прогресивною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є передача їх під опіку в сім’ї, як правило родичам. В Україні над більшістю дітей-сиріт та соціальних сиріт встановлено опіку чи піклування; їх частка коливається від найвищих показників у м. Києві (79,6% у 2012 р.), Івано-Франківській (78,4%), Рівненській (77,4%), Львівській (73,8%) та Донецькій областях (72,5%) до найнижчих у Закарпатській (60,8%), Кіровоградській (62,7%), Миколаївській (63,2%), Чернігівській областях (63,8%) (табл. 1).

Завдяки державній стратегії реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та реалізації принципу “гроші ходять за дитиною” в Україні в останнє десятиліття значно зросла кількість сімейних закладів утримання цієї категорії дітей – дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Із 2005 р. по 2013 р. кількість сімейних дитячих будинків збільшилась у 6 разів, а кількість прийомних сімей – у 23 рази (табл. 2).

Поширення сімейних форм утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні та її регіонах у 2012 р., %

	Частка дітей-сиріт та соціальних сиріт, %		На 1 000 дітей сиріт та соціальних сиріт, над якими не встановлено опіку чи піклування, припадає			
	над якими встановлено опіку чи піклування	які були всиновлені протягом року	дитячих будинків сімейного типу	вихованців у цих будинках	прийомних сімей	вихованців у цих сім'ях
Україна	68,1	30,4	25,0	166,6	130,2	230,3
АР Крим	68,8	31,1	32,0	224,4	85,7	172,1
Вінницька	66,2	25,4	32,5	226,2	135,9	255,6
Волинська	69,6	18,4	35,7	233,5	123,0	247,8
Дніпропетровська	69,7	21,8	35,7	242,0	124,5	219,0
Донецька	72,5	40,0	14,0	89,1	113,7	180,0
Житомирська	64,6	23,2	23,6	163,0	146,5	270,1
Закарпатська	60,8	38,8	38,3	260,6	62,8	105,3
Запорізька	66,0	41,0	9,7	69,3	116,3	219,5
Івано-Франківська	78,4	9,4	8,7	69,4	193,6	274,6
Київська	70,2	35,7	48,6	303,4	88,9	160,4
Кіровоградська	62,7	29,6	30,2	190,6	166,8	278,0
Луганська	65,1	38,7	12,3	78,6	104,5	174,9
Львівська	73,8	25,7	30,0	197,5	125,3	186,6
Миколаївська	63,2	21,2	16,4	100,4	107,5	200,7
Одеська	68,1	37,6	10,2	70,8	105,9	200,1
Полтавська	64,3	27,0	28,2	171,2	158,2	261,1
Рівненська	77,4	20,6	50,4	345,3	127,1	261,4
Сумська	64,8	22,9	26,5	190,1	163,7	306,9
Тернопільська	65,0	8,0	22,8	146,1	246,6	367,6
Харківська	64,2	30,3	36,4	240,9	188,6	326,1
Херсонська	66,9	34,7	21,0	143,3	150,0	325,7
Хмельницька	67,4	35,3	19,6	138,2	110,8	208,6
Черкаська	68,9	32,2	36,2	249,7	155,2	278,1
Чернівецька	67,8	20,9	34,9	217,0	149,6	324,2
Чернігівська	63,8	21,7	12,0	74,0	204,6	323,2
м. Київ	79,6	37,3	24,3	178,5	79,1	109,5

Розраховано на основі [6]

Найбільшого поширення сімейні форми утримання сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (за показниками охоплення цієї категорії дітей), набули у Рівненській, Тернопільській, Харківській, Черкаській та Чернівецькій областях. Окрім того, у Київська, Закарпатська, Волинська та Дніпропетровська області вирізняються більш розвиненою мережею дитячих будинків сімейного типу, а Івано-Франківська і Чернігівська – прийомних сімей (табл. 1).

Кількість дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей в Україні
у 2003-2013 рр. (на кінець року)*

	Роки										
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Кількість дитячих будинків сімейного типу	123	127	149	234	300	400	484	535	598	740	881
в них вихованців, осіб	917	960	1025	1462	1960	2605	3185	3573	4041	4932	5890
Кількість прийомних сімей	180	744	1617	2461	2931	3195	3445	3856	4199
в них вихованців, осіб	288	1152	2561	4050	4934	5451	5949	6819	7579

Примітка: *Статистична звітність стосовно дитячих будинків сімейного типу була запроваджена в Україні з 2003 р., стосовно прийомних сімей – з 2005 р.

Отже, регіони країни різняться за поширенням різних форм утримання і виховання дітей-сиріт і соціальних сиріт, що є наслідком як особливостей регіональної політики щодо забезпечення прав цієї категорії дітей, так і, певною мірою, особливостей сімейної організації життя населення цих регіонів. Однак привертає увагу той факт, що області, в яких масштаби цієї проблеми є найбільші, – Кіровоградська, Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська – мають найнижчі показники усиновлення цих дітей та встановлення над ними опіки та піклування, а також дуже скромні досягнення щодо поширення сімейних закладів їх утримання. Це, безумовно, свідчить про недостатню увагу органів місцевої влади та громадськості до цієї проблеми.

Сімейні форми утримання дітей-сиріт і соціальних сиріт дозволяють значно зменшити ризики, які продукує соціальне сирітство, однак профілактикою виникнення цього феномену та запобіганню відторгнення дитини з родини є дієва допомога сім'ям із дітьми, які опинились у кризових ситуаціях. Адже найкращий спосіб захистити дитину – це підтримати її сім'ю. В Україні вже закладено основи системи допомоги сім'ям із дітьми, які опинились у кризових ситуаціях, однак ця система повинна надалі розвиватись та вдосконалюватись, і в цьому провідна роль належить місцевим громадам, які знають проблеми конкретних сімей, які проживають на їх території.

Висновки. Проблема поширення соціального сирітства серед частини українських дітей може бути вирішена лише у контексті загального соціально-економічного і демографічного оздоровлення українського суспільства, подолання алкоголізму, наркоманії, насильства у сім'ї. Однак досвід останніх років свідчить, що реформування політики держави стосовно цієї категорії дітей дає позитивні результати. Необхідно надалі активізувати роботу з проблемними сім'ями з метою запобігання ситуації, коли дитина покидає сім'ю, та поширювати сімейні форми утримання дітей, які за різними обставинами не можуть виховуватися рідними батьками. Аналіз регіональної диференціації поширення соціального сирітства серед дітей та реформування форм їх утримання засвідчує, що необхідність активізації політики стосовно цієї категорії дітей існує у всіх регіонах, однак на регіональному рівні треба визначити на які аспекти цієї проблеми треба звернути увагу в першу чергу.

Список використаних джерел

1. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні/ [Аксьонова С.Ю., Курило І.О., Слюсар Л.І. та ін.]; під керівн. Е.М. Лібанової. – К. : АДЕФ – Україна, 2008. – 256 с.
2. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку/ [Аксьонова С.Ю., Курило І.О., Слюсар Л.І. та ін.]; під керівн. Е.М. Лібанової. – К. : ТОВ “Основа-Принт”, 2009. – 248 с.
3. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : ІДСД НАН України, ЮНІСЕФ, Український центр соціальних реформ, 2009. – 288 с.
4. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 138 с.
5. Забезпечення рівних можливостей та прав дітей в умовах зростання ризиків бідності населення Державна доповідь про становище дітей в Україні. – К. : Мін-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2010. – 148 с.
6. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К. : Держстат України, 2013. – 78 с.
7. Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 1995, 1999, 2003 роки. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – 174 с.

8. Населення України-2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К. : ІДСД НАН України, Держстат України, 2005. – 342 с.
9. Населення України за 2012 рік. Демографічний щорічник. – К. : Держстат України, 2013. – 448 с.

Slyusar L. I. Current state of the problem of child abandonment in Ukraine and ways of its solution.

The article investigates the problem of child social orphan in modern Ukraine: the magnitude of the problem in the country and its regions, change trends and their causes. Spread of modern forms of the content of this category of children in the regions analyzed.

Key words: *orphans, children deprived of parental care, marginal family, single parent family, state boarding schools, family-type children's homes, foster family.*

Слюсар Л. И. Современное состояние проблемы социального сиротства в Украине и пути ее решения.

В статье исследуется проблема социального сиротства в современной Украине: причины возникновения этой проблемы, ее масштабы в стране и ее регионах, тенденции изменений. Анализируется распространение в регионах современных форм содержания и воспитания этой категории детей.

Ключевые слова: *дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки, маргинальные семьи, монородительская семья, государственные интернатные заведения, семейный детский дом, приемная семья.*